

VELIKE SILE I JUGOSLAVIJA (25—27. mart 1941)

Opkoljavanje Jugoslavije započelo je anšlusom, kada je za suseda na Karavankama Jugoslavija dobila Nemačku, a nastavilo se italijanskom okupacijom Albanije aprila 1939. godine. Pristupom Rumunije, Mađarske i Bugarske Trojnom paktu i ulaskom nemačke armije u te zemlje u vremenu od novembra 1940. do marta 1941, Kraljevina Jugoslavija se duž svih svojih granica praktično našla stegnuta kleštima fašističkih sila, izuzimajući južnu granicu prema Grčkoj; tu zemlju je oktobra 1940. napala Italija. Zapadni istoričari duhovito primećuju da je Hitler u Balkanu video „magacin i čekaonicu“, a ne ratno poprište Vermahta. Suprotno Hitleru, Musolini nije odoleo da u ranu jesen 1940. ne napadne Grčku, kao što je aprila 1939. izvršio invaziju na malu i nenaoružanu Albaniju. Pieter Kalvokorezi Musolinijev napad na Grčku tumači kao „nekoordinirani refleks saveznika“, zapravo kao pokušaj da „jedna drugorazredna sila uspostavi paritet sa neuporedivo moćnijom silom, napadajući jednu trećerazrednu“.

Italijanskim posedanjem Albanije Jugoslavija nije dobila na svojoj crnogorskoj, kosovsko-metohijskoj i makedonskoj granici samo potencijalnog agresora već i silu koja je duž te granice nadahnjivala antijugoslovensku aktivnost albanskih separatista. Italijanska obaveštajna služba, odranije aktivna među hrvatskim separatistima, razgranjavala je svoje mreže među kosovskim i crnogorskim nacionalistima, a iz redova političke emigracije s Kosova („Kosovari“) ubacivane su „kačaćke bande“, otkrivajući namere Italije da sprovede akcije širih razmera, da pokrene teritorijalna pitanja („južnih krajeva“) ili da izazove „oružani obračun“. Na ofanzivni karakter italijanske politike prema Jugoslaviji s albanske strane ukazivala je i ubrzana izgradnja puteva prema jugoslovenskoj granici.

Dolaskom germanofilske vlade Bogdana Filova, maja 1940, sve više su se budila prigušena revizionistička raspoloženja u Bugarskoj u vezi s jugoslovenskom teritorijom, nezavisno od javnih izjava. Aleksandar Cankov je marta 1940. isticao da Bugarska neće voditi rat za Makedoniju, ali je s govornice Sobrañja istovremeno poručivao da se „častan Bugarin" neće odreći svoje „rođene braće" u Makedoniji. Pretenzije na Makedoniju obrazlagane su širenjem „životnog prostora" i istorijskim pravima. Legalne organizacije makedonske emigracije, probugarske orijentacije, pozivale su velike sile da prilikom krojenja nove karte Evrope primene isključivo nacionalno načelo i da samo „jasnu formirane nacije" imaju pravo na državnu teritoriju. Otuda i njihovi zahtevi da se traži prisajedinjenje Makedonije „majci otadžbini Bugarskoj i njenoj celokupnosti". Revizionističke težnje uvijane su u sentimentalno i pseudoistorijsko ruho. Podrška koju je Berlin davao Sofiji postajala je sve više barometar ponašanja bugarske vlade, a makedonske emigrantske organizacije predstavljale su neslužbeni oblik podgrejavanja pretenzija na delove Jugoslavije, kakve zvanični politički centri još nisu mogli javno da ispolje. Te organizacije su „bugarskim zemljama" smatrale sve one teritorije koje su uoči 1878. i 1912. bile naseljene Bugarima, i priznavale su granice određene Poslaničkom konferencijom u Carigradu u toku 1876/1877, Sanstfanskim ugovorom i saveznim ugovorom između Nemačke i Bugarske. „Bugarski Makedonci" su računali na ujedinjenje Bugara od Crnog mora do Ohridskog jezera i od Dunava do Belog mora. Za „makedonska bratstva" u Bugarskoj makedonski Ilinden je bio bugarski praznik. Omladinska grupa svebugarskog saveza „Otec Pajsije" kartografski je izražavala megalomanski nacionalizam, koji je u „porobljene bugarske zemlje" računao, sem Trakije i Dobrudže, i „zapadne pokrajine" — Makedoniju i Pomoravlje.

Za bugarsko opredeljenje je od polovine 1940. bio presudan poraz Francuske i shvatanje da je Nemačka postala gospodar situacije u Evropi. Bugarska vlada je od polovine te godine počela da ispoljava privrženost politici sila osovine, gotovo bez ikakvih rezervi, ako izuzmemo težnju da se sačuvaju korektni odnosi sa Sovjetskim Savezom. Nagli obrt bugarske politike posle sloma Francuske usledio je kao izraz uverenja njenih vladajućih krugova da će Nemačka i Italija pomoći bugarski revizionizam u najširim razmerama. Velika Britanija je požuri-

vala stvaranje antinemačkog i antiitalijanskog saveza na Balkanu, kome bi prišla i Bugarska, nasuprot Nemačkoj, koja je radila na povezivanju Bugarske i Mađarske s Jugoslavijom. Britanska diplomatija je maja 1940. tražila od Bugarske da balkanske države deluju solidarno, ali da međusobne veze grade postepeno, izbegavajući sumnje Berlina, Rima i Moskve. Pod vidom odbrane stroge neutralnosti, s čime se u toj fazi slagala i Velika Britanija, zbog spomenute predostrožnosti, Bugarska nije pokazivala spremnost da se obaveže u smislu balkanske solidarnosti i pripremanja zajedničke odbrane Balkana. Kralj Boris III se protivio „postavljanju gromobrana da ne bi privukao gromove”. Oktobra 1940. Bugarska je počela razgovore s Nemačkom o pristupanju Trojnom paktu. Nezavisno od tih razgovora, koji su tekli do njihovog formalnog okončanja 1. marta 1941, započela je penetracija nemačkih oficira i stručnjaka u Bugarsku. Britancima je krajem 1940. bilo jasno da Nemačka može činiti s Bugarskom što hoće, kao što je to već mogla činiti s Rumunijom. Kralj Boris je u Berhetsgaden uverio nemačke vođe da još nije oportuno da Bugarska pristupi Trojnom paktu, jer treba izbeći nezadovoljstvo „Rusije” i Turske, i naišao je na njihovo razumevanje. Britanske analize uočavale su da je sve jača orijentacija Bugarske prema Nemačkoj izazivala bojazan SSSR-a da se ne ponovi ono što se dogodilo u Rumuniji, tim pre što je SSSR imao vitalne interese na Crnom moru i u vezi s moreuzima. Britanski diplomati su jačali bugarsku antiratnu struju stavljanjem do znanja da bi ulazak nemačke vojske izazvao neminovno bombardovanje bugarske teritorije, što je verovatno odjekivalo kao prazna pretnja, s obzirom na onovremene britanske mogućnosti. Velika Britanija je bila svesna da Nemačka može da okupira Bugarsku ne nailazeći na bugarsku reakciju, iako se Berlin toga klonio. Britanski poslanik u Sofiji je krajem 1940. bio sasvim izgubio nadu da politika njegove vlade u Bugarskoj još može biti korisna, ali je istrajao u naporima da Bugarska ostane van ratnog sukoba.

Velika Britanija je i pre 1939, a naročito od početka rata, pokazivala ambicije da ojača svoje prisustvo u Jugoslaviji, ali ona — kao i Francuska pre poraza — nije imala mogućnosti da te ambicije ostvari slanjem trupa, flote i oružja. Iskustvo Solunskog fronta je živelo u svesti Britanaca, ali su nedostajale vojno-transportne mogućnosti da bi ono moglo da se ponovi u

novoj situaciji. Balkanska pozicija osovine je 1940. bila znatno povoljnija od britanske. Balkanski pakt iz 1934. nije više efektivno funkcionisao, jer se Grčka od oktobra 1940. nalazila u ratu s Italijom, pružajući napadaču neočekivani otpor, bez pomoći Jugoslavije, uklještena osovinom, umrtvljena neutralnošću, bez obzira koliko ju je kršila u korist Grčke, dok je Rumunija Jona Antoneskua novembra 1940. prišla Trojnom paktu. Narednih meseci se duž Dunava nalazilo preko 200.000 nemačkih vojnika. Turska je čuvala neutralnost, nalazeći se pod pritiskom Nemačke, strahujući od „Rusije“ i pod jakim uticajem Velike Britanije. Ugovor Jugoslavije s Mađarskom o stalnom miru i večnom prijateljstvu iz decembra 1940. nije mogao u datoj situaciji da ne liči na farsu, nezavisno od namera pojedinaca, posebno Pala Telekija, što se i pokazalo u raspletu krize marta, odnosno aprila 1941. godine.

Kraljevina Jugoslavija je tek u junu 1940. postigla sporazum sa Sovjetskim Savezom o razmeni diplomatskih predstavnika, čime je među poslednjim evropskim zemljama *de jure* priznala SSSR. Namesnički režim se obraćao SSSR-u prelaženjem preko intimnih antisovjetskih raspoloženja i predubedenja o komunističkim namerama. Vladajuće snage Kraljevine Jugoslavije bile su suočene s porazom Francuske i pokušajima Velike Britanije da utiče na tok događaja u Jugoslaviji, ali bez efektivne vojno-materijalne podrške, i bile su naterane da uoči rata traže tačku oslonca i protivtežu pritisku osovine u Sovjetskom Savezu, na šta su svakako uticali i sve snažniji zahtevi komunista i drugih antifašističkih snaga da se prizna sovjetska država i u njoj nađe odbrambena potpora.

Knez Pavle je nerado pomišljao na zaključenje diplomatskih odnosa sa SSSR-om, iako je SSSR već nekoliko godina uspevao da probije prinudnu izolaciju, zaključi ugovore s Francuskom i Cehoslovačkom, uđe u Društvo naroda i u njemu ispolji značajnu aktivnost u smislu sistema kolektivne bezbednosti, čiji je glasnogovornik bio poznati sovjetski diplomata Maksim M. Litvinov. Knez se plašio ekspanzije boljševizma i panslavizma. Jugoslavija je tako bila jedna od retkih zemalja u Evropi koja nije imala diplomatske odnose sa SSSR-om. Knez je nastavljao tradiciju kralja Aleksandra, takođe antiboljševički raspoloženog. Živeo je u uverenju da Staljinova politika vodi svetskoj revoluciji i isticao je da će Jugoslavija priznati SSSR tek kada to bude bilo nužno i u vreme mirnih prilika. Minhenska

kapitulacija i okupacija Češke, kao i kriza međunarodnih odnosa 1938/1939, koja će septembra 1939. godine dovesti do početka drugog svetskog rata, uticala je na kneza Pavia da promeni stav i odluči se za priznanje SSSR-a. Predubeđenja o SSSR-u su bila više nego jaka, ali realnost svetskih odnosa i kritični međunarodni položaj Jugoslavije su uticali na njihovo prenebregavanje. Skoro do kraja 1939. carsku Rusiju je u Beogradu predstavljao bivši savetnik carskog poslanstva Štrandman. Tek septembra te godine carskom diplomati je stavljeno do znanja da ne može više delovati u dotadašnjem svojstvu i predstavljati vladu koja više i ne postoji. Knez se pri tome nije samo pripremao za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR-om već i uklanjao jedan anahronični centar oko kojeg su se ipak mogli okupljati nezadovoljni političari, na pravoslavnoj i slovenskoj osnovi. Sporazum o uspostavljanju diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a potpisan je 24. juna 1940. godine u Ankari, a potpisali su ga Ilija Sumenković, poslanik Kraljevine Jugoslavije u Turskoj i sovjetski diplomata Terentijev. Sovjetska vlada je za svog prvog poslanika u Beogradu imenovala Viktora Plotnikova, koga su komunisti dočekali s oduševljenjem na beogradskoj željezničkoj stanici, dok je za poslanika Kraljevine u Moskvi određen vođa zemljoradničke stranke, probritanski naklonjeni Milan Gavrilović koji je u sovjetskoj prestonici slobodno vreme najčešće provodio sa Stafordom Kripsom, ambasadorom Velike Britanije u SSSR-u.

Sovjeti, ugovorno vezani s Nemačkom od avgusta 1939, nastupali su više nego oprezno u međunarodnim odnosima, iako su posvećivali sve više pažnje Balkanu, kojem su se primakli posle povraćaja Besarabije i Severne Bukovine. Iako se SSSR trudio da ne pogoršava svoje odnose s Nemačkom — težeći da dobije u vremenu, ojača svoj položaj, razvije oružane snage, kao što je javljao Milan Gavrilović iz Moskve svojoj vladi — iza celokupne strategije SSSR-a stajala je namera da skrenu Nemce prema Britancima kako bi se oba neprijatelja Sovjetskog Saveza istrošila, kao što su se i Britanci zanosili istim scenarijem samo s izmenjenim ulogama i pravcima. Tok događaja je pokazao da je Staljin dobio u vremenu, ali osnovna zamisao zaokreta koji je 1939. zapanjio sav antifašistički svet, nije dovela do kolapsa dveju sila u sukobu. Držeći se strogo pakta iz 1939, Sovjetski Savez je stavljaio do znanja Nemačkoj, ali ne

rizikujući razlaz i ugovorne odnose, kakvi su njeni interesi na Balkanu. Sovjetska diplomatija je naglašavala kao prirodnu činjenicu da Sovjetski Savez ima svoj „deo uticaja“ u svim balkanskim pitanjima, ispoljavajući najveće interesovanje za Bugarsku. Naglašavalo se puno razumevanje za bugarske nacionalne težnje, uz spremnost da se one pomognu, obuhvatajući istovremeno bugarske pretenzije prema Rumuniji i eventualno prema Turskoj, koje su se istovremeno podudarale i sa sovjetskim pravcima interesa. Sovjetski Savez je bio posebno nezadovoljan vezanošću Turske za Veliku Britaniju. Njegovi diplomati su se specijalno „okomljavali“ na novi poredak u Evropi, ali su isticali da je njihova zemlja spremna da sačeka ishod nemačko-engleskog sukoba u toku. Britansko strahovanje od nemačkog napada na Tursku bilo je određeno motivima nemačkih vojnih prednosti ukoliko bi im pošlo za rukom da se dokopaju Sueca.

Rumunija je prišla Trojnom paktu 23. novembra 1940, mada su se nemačke vojne snage već nalazile na njenom tlu, najpre u formi tzv. vojne misije, dok su kasnije na jugu Rumunije bile grupisane jake nemačke snage predviđene da preko Bugarske upadnu u Grčku, izbiju na egejsku obalu i potisnu Engleze s juga Evrope. Rumunija je bila osakaćena, bremenita unutrašnjom krizom, pritisnuta Mađarskom i Bugarskom, a na istoku Sovjetskim Savezom i praktično okupirana od Nemaca. Ona je pretvorena u poligon za naredni agresivni nemački korak — preko Bugarske ka Grčkoj. Nemačka vojska je počela da prelazi u Bugarsku krajem februara 1941. preuzimajući najvažnije saobraćajnice i izgrađujući sistem protivvazdušne odbrane. Time je Jugoslavija bila izložena s najosetljivije strane, jer je preko doline Vardara vodio najkraći put za Solun. Formalno pristupanje Bugarske Trojnom paktu 1. marta 1941. proteklo je u znaku velikih revizionističkih manifestacija protiv Jugoslavije.

Mađarska admiralala Hortija nalazila se u podređenom položaju prema Nemačkoj. Italija je takođe podržavala sentištovski duh u Mađarskoj i svetostefanski u Bugarskoj na račun Jugoslavije, a u okupiranoj Albaniji pokret za stvaranje vazalne „Velike Albanije“, koja bi uključivala delove jugoslovenske teritorije, ali istovremeno bila i štit pred eventualnim budućim aspiracijama Bugarske na zapadni deo Makedonije. Italijanska politika je računala i na separatističke snage u Hrvatskoj, čija je

ustaška organizacija uživala italijansko gostoprimstvo, i iščekivala mig da krene u akciju za razbijanje Jugoslavije. Za trenutak je moglo izgledati da mađarsko-jugoslovenski pakt krajem 1940. unosi tračak smirivanja u Podunavlje (vodi njegovoj „pacifikaciji“), ali je tvrda realnost upozoravala da je nemačka prevlast u Podunavlju bez premca, uživajući podršku onih snaga mađarskog društva koje su tražile reviziju Trijanonskog ugovora i dovršavanje raspadanja versajskog poretka međunarodnih odnosa.

Nemačka je radila na tome da Jugoslaviju prevede na stranu Trojnog pakta, dakle mirnim putem, imajući u vidu početak kampanje na Istoku, napad na Grčku, rezerve sirovina i hrane i njihovo nesmetano iskorišćavanje, čak i po cenu koncesija, koje su izazivale ljubomoru na strani ostalih Hitlerovih satelita. General Jodl je govorio da se Hitler prema Jugoslaviji ponaša k#o prema „primadoni“. Nemačka je mogla obećati Jugoslaviji poštovanje teritorijalnog integriteta i statusa nezaraćene strane, jer takva obećanja u sistemu „novog poretka“ nisu mnogo značila, pogotovu pošto bi došlo do osvajanja Balkana i izbacivanja Engleske s kontinenta. Posle pada Milana Stojadinovića, Nemci i Italijani nisu verovali nijednom drugom jugoslovenskom političaru. Galeaco Čano je u Stojadinoviću video tvorca JRZ — „kopije fašističke stranke“ i čoveka s isključivim autoritetom u Jugoslaviji. Za razliku od ostalih velikih sila, Nemačka je bila uverena u snagu Jugoslovenske vojske, zbog njenog srpskog jezgra, što samo po sebi govori o Hitlerovom kompleksu iz prvog svetskog rata. Navedenu fiktivnu činjenicu Nemačka je nadoknađivala saznanjem o snažnim separatističko-dezintegrativnim snagama, revizionističkim aspiracijama susednih zemalja i o mogućnosti jednovremenog aktiviranja jake i masovne „pete kolone“, posebno u redovima nemačke narodnosne grupe (folksdojčera).

Sve teži međunarodni položaj Jugoslavije pogoršavalo je produblјivanje unutrašnje krize. Uspesi agresivnih sila podsticali su ultranacionalističke antijugoslovenske snage. Jugoslovenska vojska je bila slabo naoružana i opremljena za moderan rat i zavisila je od uvoza naoružanja. Rukovodeći vojni sastav bio je podeljen u odnosu na spoljnu politiku namesništva i tekući proces reorganizacije države na nacionalnom principu. Francuski poraz delovao je katastrofalno na svest antifašističkih snaga, koje su u Francuskoj videle najjaču kontinentalnu

vojnu silu s neprevaziđenom ratnom doktrinom. Analizirajući poraz Francuske, Piter Kalvokorezi u *Totalnom ratu* piše: Poraz Francuske je predstavljao najveći domet nemačke armije — ali i još nešto više. Nemci su savladali Francuze isto tako lako kao i Poljake. Gledano iz jednog ugla, ovo su bila dva primera superiornosti nemačkog oružja. Ali ova dva događaja nisu podjednako uticala na savremenike. Poraz Poljske nije predstavljao iznenađenje. Niko nije verovao da će Poljaci moći duže da se odupru nemačkoj vojsci. . . Ali francuska armija je bila jedna od velikih armija, a Francuska je predstavljala — ako se to za bilo koju pojedinačnu zemlju može reći — otelotvorenje zapadne civilizacije. Pad Francuske je predstavljao mnogo više od jedne vojne odluke. On je bio kobno menjanje istorije. Ovo je bilo još značajnije zbog toga što je potpunost pada gotovo svakog navodila na pomisao da je on i konačan i nepopravljiv: 1940. godine je bilo nezamislivo posleratno vaskrsenje Francuske i njeno ponovno pojavljivanje na sceni kao jedne od zemalja koja je sposobna da vodi nezavisnu politiku . . . Dok je poraz Poljske predstavljao tragediju koja je još više ojačala Hitlerov položaj u ravnoteži snaga u Evropi, pad Francuske je za ceo kontinent predstavljao povećanje nesigurnosti, možda i više nego pobjeda Turaka kod Mohača 1526. godine."

Sporazum srpskog i hrvatskog građanstva avgusta 1939. o stvaranju hrvatske autonomije u formi Banovine Hrvatske značio je reviziju oktroisanog ustava i Jugoslavije kao centralističke države, početak njenog razgrađivanja i sasvim neodređeno naslućivanje budućeg federativnog uređenja monarhije. Političko i duhovno podvajanje naroda nije bilo sporazumom zaustavljeno, jer on nije zadovoljavao ni osnovne vladajuće snage, kao polovičan, nedosledan i zakasneo. „Peta kolona“ obavijala je celokupni državni aparat. Od pobjede tzv. obnovitelja u redovima Kulturbunda, povezanih s Nacionalsocijalističkom strankom i obaveštajnim organizacijama Trećeg Rajha, nemačka narodonosna grupa se gotovo u celosti našla na strani agresivne nacističke sile. Defetistički duh osvajao je vojne i političke vrhove. Jugoslavija je uoči dramatičnog vojnog rasplesa postala poprište političke, ekonomske, obaveštajne i propagandne borbe velikih sila, naročito nemačke i britanske.

Neumoljivi tok događaja, obeležen na jednoj strani sve snažnijim pritiskom velikih sila za opredeljivanje namesnič-

kog režima, a na drugoj sve oštrijim manifestacijama političke, nacionalne i moralne krize, sve jasnije je ocrtavao podeljene snage. Sučeljavale su se antifašističke i profašističke snage u vojsci, rukovodstvima građanskih stranaka, nacionalnim i jugoslovenskim organizacijama. Između njih nazirao se tanak sloj pasivističkih građanskih snaga koje su računale na smirivanje Nemačke i Italije, zalažući se za prethodno popuštanje osovini da bi se kasnije prešlo u front saveznika.

Velika Britanija je od kraja 1940. napuštala svoju politiku održanja mira na Balkanu, podržavanjem napora za stvaranje balkanskog fronta koji bi činile Grčka, Bugarska, Jugoslavija i Turska. Tu je ideju podržavao i američki pukovnik Vilijam Donovan, Ruzveltov izaslanik, koji je početkom 1941. obišao balkanske zemlje, ali je nije prihvatao knez Pavle. Donovanu se tog januara 1941. urezala u svest samo borbena antifašistička perspektiva Dušana Simovića, komandanta vazduhoplovstva Jugoslovenske vojske. Prethodna britanska ulaganja u „privredni rat“ na tlu Jugoslavije — otkupljivanjem poljoprivrednih proizvoda, organizacijom obaveštajne mreže koja bi se suprotstavila obaveštajnoj službi osovine, pokušajima sabotaža, naročito na Dunavu (Đerdap) — nisu davala rezultate ekvivalentne uložnim sredstvima. Britanci su podsticali jaku antifašističku struju u vojsci i građanstvu, kao da nisu uviđali da je Jugoslovenska vojska slabo naoružana i razjedinjena, da separatizam narasta i da iredenta sve otvorenije istupa. Komunisti za njih nisu bili neka jača snaga, iako su krajem 1940. podsticali njihovu saradnju s predstavnicima Srpskog kulturnog kluba radi stvaranja odbrambenog „nacionalnog fronta“. Ima britanskih istoričara koji pišu kako se Velikoj Britaniji nerealna procena uloge i snage komunista uoči rata kasnije osvetila, samim tim što nisu predvideli njihov uticaj u ustanku i razvijanju narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.

Na nemački pritisak da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu, Britanci su odgovorili političkim protivmerama da odvrte Kraljevinu od toga čina, koristeći maksimalna propagandno-psihološka sredstva i sve raspoložive veze. Suprotno osovini, zalagali su se da Jugoslavija i Turska pomognu napadnutoj Grčkoj. Nastojali su da se Jugoslavija ispreči pred Nemačkom i da joj onemogući ovladavanje moravsko-varždarskom dolinom. Neposredni pritisak Nemačke počeo je 27. novembra 1940. godine, kada je Joakim fon Ribentrop stavio do znanja Dragiši

Cvetkoviću i Aleksandru Cincar-Markoviću u Fušlu da je bitno da Jugoslavija priđe Trojnom paktu. Posle ponovnih razgovora u Fušlu i Berhtesgadenu, 14. februara 1941, Hitler je insistirao da Jugoslavija odredi svoju poziciju u „novom poretku“, ali je pristupanje osovini opet bilo odloženo. Istovremeno s nemačkim pritiskom (pri čemu Italijani nisu tražili brzo izjašnjenje, što upućuje na nesaglasnost nemačkih i italijanskih interesa), Britanci su kontrirali da se ponuda odbaci i da zemlja uđe u rat na strani Velike Britanije. Britanski poslanik Ronald Kembel predao je 20. februara 1941. knezu Pavlu memorandum britanske vlade kojim se tražilo da Jugoslavija s Turskom napadne Nemce čim budu ušli u Bugarsku. Misija Antonija Idna u Kairu i Atini bila je direktno vezana za organizovanje balkanskog fronta — Turske, Grčke i Jugoslavije — što je za kneza Pavia bilo ravno avanturi.

Jačanje balkanskog otpora fašističkoj agresiji snažno je podržavao Ruzvelt, iako su SAD u tekućem ratu proglasile neutralnost. Pored Donovanove misije usmerene na uspostavljanje saveza između Turske, Grčke i Jugoslavije protiv osovine, SAD su politički i moralno podržavale ugrožene zemlje, podstrekavajući ih na otpor. Ruzveltove poruke Beogradu nisu obećavale neku brzu pomoć, ali su pozivale na otpor i ohrabrivale. Predsednik nije gledao samo na sadašnjost već i na budućnost. Psihološka pretnja sadržavala se u delu poruke da će svaka zemlja koja se krotko preda, uživati manje naklonosti u svetu od one koja pruži otpor. „Civilizaciji u kojoj živimo“, naglašavao je Ruzvelt, „može se pomoći isključivo otporom, čak i kada se ne bi uspelo u vojničkom pogledu.“ SAD su bile rame uz rame s Britanijom, svesne šta u toj fazi rata za Britaniju znači da izgubi i poslednju stopu zemlje na kontinentu. Vlada SAD je stajala uz Britaniju posle Denkerka, znajući koliko ova nije spremna za rat u kome se nalazila i svesna opasnosti ukoliko dođe do invazije Ostrva. Kao i Britanija, SAD su podržavale akciju jugoslovenske i turske vlade protiv osovine, na koju je posebno podsticao predsednikov pomoćnik Hari Hopkins, 8. februara 1941, iz Londona. Ruzveltova poruka Cvetkovićevoj vladi od 18. marta 1941. sadrži sumnju da je Jugoslavija već krenula ka kapitulaciji. Poslanik SAD u Beogradu, Artur Lejn, stavljao je do znanja knezu da bi potpisivanje pakta značilo zadavanje udarca grčkom savezniku, a na drugoj strani ga je upozoravao na antifašističko javno mnjenje.

Amerikanci nisu popuštali u svom pritisku na kneza, čak i u času kada je postalo izvesno da je režim pokleknuo pred diktatom osovine. Iz SAD su se sve više čuli preteći tonovi koji su opominjali na posledice popuštanja. Samner Vels je 21. marta 1941. izvestio kneza da SAD mogu odobriti samo ugovor o nenapadanju između Jugoslavije i Nemačke. Pominjao je da će vlada SAD zamrznuti sve jugoslovenske fondove i odbiti svaki zahtev za pomoć po Zakonu o zajmu i najmu ukoliko vlada Jugoslavije zaključi sporazum koji bi umanjio suverenitet Jugoslavije, olakšao napad Nemačke na Grčku i britanske snage u Sredozemlju ili pomogao osovini u vojničkom ili pomorskom smislu. Pred samu kapitulaciju namesničkog režima, poslanik Lejn je od kneza tražio da odloži odluku da bi se dala mogućnost Turcima da se izjasne ili bliže odrede svoj stav.

Britanski poslanik Ronald Kembel je prenosio Idnove poruke, kao i turska upozorenja da bi napad na Solun — sa bugarske strane — bio katastrofalan za obe zemlje. Britanski kralj Džordž po treći put se obratio knezu 21. marta 1941. godine. Cvetković se oglušio o Idnovu inicijativu da se na britanskoj teritoriji sastanu predstavnici Turske, Grčke i Jugoslavije i razmotre probleme odbrane Balkana. Britanci su čak, preko Sovjeta, pokušavali da odvrate Jugoslaviju od pristupanja Trojnom paktu.

Kada je u Beogradu 20. marta 1941. odlučeno da se pristupi Trojnom paktu, pod uticajem nemačkog ultimatum, mada je njihov zahtev bio formalno bez tog obeležja, britanska strana se odlučila na krajnje sredstvo — pokretanje mehanizma državnog udara. Idnova direktiva Kembelu predviđala je tolerisanje svih mera, dok je britanski radio započeo neviđeni propagandni pritisak. Čerčil je 22. marta 1941. stavljao do znanja Cvetkoviću da je poraz Hitlera siguran, da narodi Britanske Imperije i SAD broje blizu 200 miliona, da vladaju nad okeanima, a da će uz pomoć Amerike postići i odlučujuću prednost u vazduhu, da imaju veća tehnička sredstva i više čelika nego sav svet zajedno. Optimističke prognoze bile su prožete opomenom da će propast Jugoslavije — ako spadne na sudbinu Rumunije ili ako počini zločin Bugarske i postane saučesnik u pokušaju ubistva Grčke — biti sigurna i bespovratna. Čerčil je predlagao izlaz iz situacije pristajanjem Jugoslavije i Turske uz Grčku, što bi, uz podršku Velike Britanije, moglo da zaustavi „nemačku napast“.

Događaji na Balkanu sve su više ugrožavali i SSSR, naročito preko Rumunije, gde su već bile grupisane jake nemačke snage, ali i iz Bugarske. Postojeći pakt s Nemačkom davao je SSSR-u predah, ali mu je i okivao ruke, razarajući dojučerašnju strategiju Kominterne o narodnom frontu i njegovoj antifašističkoj suštini. Komunističke partije, povedene uticajem Kominterne, smatrale su da je na pomolu repriza oktobarske revolucije u uslovima imperijalističkog rata, kako je rat u toku ocenjivao komunistički pokret, čime se unosi element defetizma u politiku pojedinih komunističkih partija, a tome su posebno podlegli francuski komunisti 1940. godine. Rat se nije samo ocenjivao kao imperijalistički, po svojoj suštini, već se ponovo počela napadati socijaldemokratija i izostavljati politički kurs ka antifašističkoj i demokratskoj koncentraciji koji je bio na snazi do septembra 1939. godine. Pod uticajem nastale situacije neke oblasne partijske organizacije Bugarske radničke partije (BRP) nemačku vojsku su čak označavale kao vojsku socijalne revolucije. Sovjetski Savez nije bio voljan da postojeći pakt dovodi u pitanje, ali nije ni propuštao da stavlja do znanja Nemačkoj svoje interese na Balkanu, ne kloneći se i izazivanja zapleta koji bi odvratili Nemce od Istoka. Milan Gavrilović je u Moskvi pokušavao da pomoću SSSR-a pojača jugoslovenski položaj u fazi neposrednog nemačkog pritiska, ali Andrej Višinski nije mogao da u ime svoje vlade da vojne garancije ugroženoj zemlji.

Namesništvo je ostalo verno zapadnim demokratskim državama i tri godine izdržavalo pritisak Nemačke i Italije, svesno unutrašnje krize i nemoći Zapada i njegove nesposobnosti da vojnički pomogne; sporazum iz 1939. takođe nije uspeo da učvrsti zemlju.

Suočen s obostranim pritiskom, knez se odlučio za pristupanje Trojnom paktu. Dobivši za to i saglasnost Krunskog saveta, Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar-Marković potpisali su 25. marta 1941. u Beču, u dvorcu Belvedere, Protokol o pristupu Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Pored tog protokola, jugoslovenskoj vladi su upućene i tri note, kojima nije dat publicitet, kako se ne bi izazivala ozlojeđenost drugih članova osovine zbog ustupaka datih Jugoslaviji. Čineći ove ustupke, Nemačka, koja inače nije mnogo držala do obećanja i ugovornih obaveza, bila je svesna da u „novom poretku“, u svetu brutalnih odnosa koje je fašizam izgrađivao, sve zavisi od

faktičke sile i vojne nadmoći. Nemci su se pirom notom obavezivali da će prilikom utvrđivanja granica na Balkanu uzeti u obzir interes Jugoslavije za uspostavljanje teritorijalne veze s Egejskim morem i proširiti njen suverenitet na grad i luku Solun. U drugoj tajnoj noti nemačka vlada je potvrdila svoju odluku da zauvek poštuje suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije a vlade osovine obavezale su se da za vreme rata traže od Kraljevine dozvolu za prolaz ili prevoz trupa preko njene državne teritorije. Trećom notom Nemačka i Italija jamčile su jugoslovenskoj vladi da od nje neće zahtevati vojnu pomoć.

Zbog pristupa Trojnom paktu ostavku su dali ministri Srđan Budisavljević, Branko Čubrilović i Mihailo Konstantinović.

Britanski zvanični faktori i britanska obaveštajna služba u Jugoslaviji podržavali su ideju prevrata i smene režima u slučaju da Jugoslavija pristupi osovini. Britanci su bili spremni da svakoj novoj vladi koja bi se obrazovala kao rezultat ove akcije, rešenoj da pruži otpor Nemcima, daju punu podršku. Britanski poslanik je bio ovlašćen da o nameravanoj akciji obavesti sve „potencijalne vođe“ u koje ima poverenje. Čerčil je 26. marta poslao instrukciju poslaniku Kembelu u kojoj je stajalo: „U isti mah, ne gubiti iz vida nijednu alternativu kojoj ćemo možda morati da pribegnemo ako vidimo da je sadašnja vlada otišla tako daleko da ne može više natrag. . . Nastavite tako svim sredstvima koja Vam se ukažu.“

Na čelu pučista nalazili su se oficiri ratnog vazduhoplovstva, generali Borivoje Mirković i Dušan Simović, kao i oficiri beogradskog garnizona i kraljevske garde. Uticajnu ulogu među pučistima imali su prof. Radoje Knežević i brat mu major Zivan. Pučisti su izvršili beskrvni udar u noći između 26. i 27. marta 1941, ako se izuzme jedna žrtva. Umesto vlade Cvetković-Maček, na čelo države je došla vlada Dušana Simovića, armijskog generala, koju su sačinjavali: Vlatko Maček, prvi potpredsednik; Slobodan Jovanović, drugi potpredsednik; Momčilo Ninčić, ministar inostranih poslova; Srđan Budisavljević, ministar unutrašnjih poslova; Juraj Šutej, ministar finansija; Bogoljub Ilić, ministar vojske i mornarice, armijski general; Boža Marković, ministar pravde; Miša Trifunović, ministar prosvete; Bogoljub Jevtić, ministar saobraćaja; Ivan Andres, ministar trgovine i industrije; Džafer Kulenović, ministar šuma i

rudnika; Branko Čubrilović, ministar poljoprivrede; Fran Kulovec, ministar građevina; Milan Grol, ministar pošta i telegrafa; Sava Kosanović, ministar snabdevanja; Bogoljub Ilić, zastupnik ministra za fizičko vapitanje naroda; zatim Marko Daković, Jovan Banjanin, Bariša Smoljan, kao ministri bez portfelja. Nova vlada je bila sastavljena u Glavnom generalštabu. Vlada nije bila imenovana kraljevim ukazom. Smatrana je najširoom koncentracionom vladom, budući sastavljena od predstavnika svih građanskih političkih stranaka, sem socijalista i socijaldemokrata.

Kralj, koji nije bio u toku događaja, i nužno ih prihvatao kao svršen čin, proglašen je za punoletnog. Naknadnu proklamaciju kralja Petra II kojom je tobože mandat za sastav vlade poverio Dušanu Simoviću, pročitao je preko Radio-Beograda jedan pučistički oficir čiji je glas bio sličan glasu Petra II. Kneza Pavia je na putu za Sloveniju puč zatekao u Zagrebu, gde se 27. marta izjutra nisu primećivale nikakve promene nastale zbacivanjem kneza i vlade. Knez je iz Zagreba prinuđen da se vrati u Beograd, odakle su ga pučistički oficiri na granici Grčke predali Britancima, koji su ga konfinirali u Keniju, gde je pod britanskim nadzorom proveo rat, razmišljajući u melanholičnim časovima gde je i u čemu „pogrešio“.

Beogradske događaji imali su poseban značaj za istoriju Jugoslavije i, uopšte, za istoriju drugog svetskog rata. U demokratskim državama na Zapadu je došlo do nezapamćene erupcije oduševljenja. Čerčil je patetično izjavljivao da je Jugoslavija najzad našla „svoju dušu“, a puč je pozdravio i predsednik Ruzvelt. Događaji od 27. marta zabeleženi su u francuskim, poljskim i drugim tajnim novinama pokreta otpora kao blistava stranica u odupiranju naroda fašizmu. Antifašistima u celom svetu rušenje namesnika i vlade Cvetković-Maček davalo je moralni podsticaj u otporu fašizma i značajno ohrabrenje u vreme kada se Britanija sama nalazila u ratu i vidici bili prekriveni najsumornijim iščekivanjima i neizvesnostima.

Sa stanovišta unutrašnjeg razvitka Kraljevine Jugoslavije, pojava vojske na pozornici u okolnostima preteče agresije, simbolizovana njenom intervencijom i postavljanjem jednog generala na čelo vlade, mogla je upućivati na analogiju sa 1929, naravno uz uvažavanje drukčijih okolnosti i motivacija, ali istovetnih u shvatanju da je reč o sudbini države.

Poruke britanskih političara i državnika vladi Jugoslavije u kritičnom periodu tražile su ratno angažovanje, bez izgleda da se brzo i efikasno dobije vojna podrška i pomoć u ratnom materijalu. Britanci su bili zainteresovani da se ratni požar proširi i Nemci što duže spreče da ovladaju Balkanom. Umesto da dobiju oružje od Britanaca, Jugosloveni su upućivani da ga sami nabave, napadom na Italijane u Albaniji. Aktiviranjem balkanskog fronta trebalo je Nemce — vojnički brojno slabije — zadržati i onemogućiti ih da Britance potisnu iz Evrope. I Velika Britanija i njen saveznik SAD su moralno-političkim pritiskom usmeravale Jugoslaviju da izabere ne današnju već sutrašnju pobjedničku snagu. Ta filozofija žrtvovanja, koju je knez otpisivao na račun britanskog „kolonijalnog mentaliteta“, nije odgovarala njegovom shvatanju situacije i mogućnostima Jugoslavije. Za razliku od Nemaca, Britanci nisu imali iluzije o snazi Jugoslovenske vojske, suočeni sa saznanjima iz prve ruke da u zemlji vlada kaos i osvaja strah i neverica u mogućnost odbrane. Britanija se suprotstavljala prihvatanju „diplomatskog Denkerka“ u Jugoslaviji, imajući ograničena sredstva da ga predupredi. Preko Jugoslavije se vodila borba dveju sila i dva bloka, koliko god ovaj drugi bio još ugovorno neutvrđen i neuobličen. Britanija se nalazila u ratu usamljena, s Grčkom, i uz pomoć Ruzveltove Amerike odolevala je osovini, nastojeći da pokrene Tursku i Jugoslaviju u okviru svojih zamisli o balkanskom frontu. Nilska armija generala Henrija Majtlanda Vilsona, iskrcana marta 1941. u Grčkoj, nije prelazila snagu simboličkog kontingenta, koji nije mogao bitno da poremeti nemačke planove, niti da ohrabri potencijalne saveznike Britanije. S obzirom na vlastito poimanje nastale situacije, knez nije bio voljan da uđe u rat i žrtvuje Jugoslaviju britanskim interesima. Ovo izneveravanje u odsudnom času bitke za Balkan Britanci nisu nikada zaboravili knezu Pavlu.

Jugoslovenska politika neutralnosti, pokazujući se već za vreme Stojadinovića kao jednostrana, ostala je do aprilskog rata ograničena u manevarskom prostoru, statična, ako izuzmemo laviranje između suparničkih velikih sila, zaneta pacifističkim iluzijama o ostajanju van sukoba, sklona popuštanjima da bi zadovoljila raznorodne sile ili uverena da može promeniti stranu u nastupajućem trenutku, napuštajući poražene i priklanjajući se pobjednicima.

Nijedna velika sila nije bila za neutralnost Jugoslavije. Jedne su težile da je uvuku u krug svog uticaja mirnim putem (Nemačka), a druge da je zadrže van fašističke orbite po cenu rata bez efektivne pomoći demokratskih sila (Velika Britanija i SAD). Komplikovanje položaja osovine na Balkanu odgovaralo je SSSR-u, bez obzira na nespремnost da se razide s Nemačkom, uprkos opipljivim znacima da ona priprema napad na Sovjetsku Rusiju, na osnovu plana „Barbarosa“ usvojenog decembra 1940.

Unutrašnjopolitički život Kraljevine Jugoslavije u toku balkanske i svetske političke krize krajem 1940. godine određivale su žestoke političke borbe, nacionalna podvajanja, verske podele, privredna recesija, potmul rad „pete kolone“. Osvajalo je duhovno rasulo i moralna kriza. Još nekoliko godina ranije, zavоđenjem šestojanuarskog režima, kralj se oslobodio parlamentarne forme. Kohezivne snage jugoslovenskog društva su otkazivale, pokazujući odranije razbijenost i neuverljivost programskih okupljanja na jugoslovenskoj platformi. Nadvlađivali su pokušaji nacionalnih okupljanja oko Srpskog kulturnog kluba ili koliko do juče homogenog pokreta kakav je bio HSS, nagrižen od 1939. unutrašnjim podelama i raslojavanjima. Razdrobljeni srpski politički front pokušavao je uoči rata da se uobliči i homogenizuje na nivou Srpskog kulturnog kluba S. Jovanovića i Dragiše Vasića, dok se u Hrvatskoj seljačkoj stranci širio prostor za nastupanje nacionalističke desnice. U srpskom političkom mozaiku „Zbor“ Dimitrija Ljotića je ideološko-politički podržavao opredeljenje Jugoslavije za fašističke sile. Velike sile su pritiskale kneza kao anglofila, ali nevoljnog da uključi Jugoslaviju u rat onako kako su tražili predstavnici Velike Britanije i SAD — aktivnim nastupanjem protiv osovine i, posebno, napadom na Italijane u Albaniji. Engleskim i američkim diplomatima knez je stavljao do znanja da je Jugoslavija spremna da se brani samo ako bude napadnuta, svestan unutrašnje krize i strujanja u narodu, posebno u vojsci, kao i slabog naoružanja Jugoslovenske vojske. Osećao je trenutnu međunarodnu i unutrašnju poziciju Jugoslavije kao krajnje nazahvalnu, dok je vreme tražilo radikalne odluke i brzo opredeljivanje, jer nije preostajalo mnogo vremena. Oslanjao se na tanku političku podršku koju je uživala Cvetković-Mačekova vlada posle stvaranja hrvatske autonomije, kao i na mali deo komandnog kadra u vojsci (koji je od sloma Francuske

verovao u nemačku pobjedu), s generalima Petrom Pešićem i Petrom Košićem. Kneza narod od prvog dana nije prihvatio; čak bi se moglo reći da je bio omrznut kod Srba kao čovek koji nije učestvovao u ratovima za oslobođenje i ujedinjenje; u njemu su gledali tuđinca. Bio je čovek aristokratskih manira i umetnički sladokusac, ali slabe volje i nedorastao za velike poteze. Nije uživao podršku u vojnim krugovima nezadovoljnim, između ostalog, razgrađivanjem Jugoslavije 1939, zapravo slabljenjem položaja Srbije u Jugoslaviji, a pre svega mlakim držanjem prema osovini, iako se u delu srpskog građanskog fronta i u vojsci ispoljavalo snažno antifašističko raspoloženje. Dušan Simović je uoči potpisivanja Trojnog pakta direktno upozorio kneza da će avijatičari bombardovati dvor, ukazujući na nezadovoljstvo u vojsci i opasnost od izbijanja pobune. O znacima moguće pobune nemački diplomati su takođe izveštavali Berlin, ali začudo tome se nije pridavala veća pažnja, iako su Nemci kasnije ukazivali na oficirske zavereničke metode kao na tradicionalnu crtu u srpskoj istoriji.

Najjači punkt otpora kneževoj politici popuštanja nalazio se u vojsci, kao i u nekim drugim antifašistički orijentisanim političkim krugovima i organizacijama, koje se nisu mirile s kapitulacijom. Da li je njihov otpor bio spontan, samonikao i autohton ili organizovan sa strane — isuviše je jednostrano pitanje, s obzirom na istovetnost ciljeva zavereničkih snaga i antifašističkih sila i rad svih u istom pravcu, čiji se rasplet približavao kraju s pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu. Prvu tajnu oficirsku grupu u vojsci stvorio je general Borivoje Mirković 1937. godine, dok je tajna grupa Srpskog kulturnog kluba „Konspiracija“ obrazovana 1938. godine. Ta tajna društva spominje i Čerčil u svojim memoarima, smatrajući da su delovala u garnizonima širom zemlje, mada njihov rad u stručnoj literaturi nije ispitan. U antifašističkim talasanjima vidna uloga pripadala je i organizaciji „narodna odbrana“, kojoj je na čelu stajao Miloš Trifunović Birčanin, kao i neke druge jugoslovenski orijentisane organizacije: Soko, Jaranska straža, Ferijalni savez. Među frakcijama srpskih stranaka jako antifašističko uporište nalazilo se u Savezu zemljoradnika (Milan Gavrilović, Miloš Tupanjanin i drugi), u Samostalnoj demokratskoj stranci (Srđan Budisavljević, Vječeslav Vilder i drugi), u Demokratskoj stranci i Srpskom kulturnom klubu. U radikalnoj stranci (Glavni odbor radikala) antifašističku i

probritansku struju predvodio je Miloš Trifunović. Srpska pravoslavna crkva, s patrijarhom Gavrilom Dožićem, davala je otpor povezivanju Kraljevine sa osovinom. Episkop žički Nikolaj Velimirović održavao je veze s Anglikanskom crkvom.

Britanci i Amerikanci su podsticali to snažno antifašističko strujanje u Jugoslaviji, kako propagandom (štampa i radio) tako i ličnim vezama diplomata s političarima i oficirima i davanjem subvencija listovima, ali Britanci nisu zanemarivali ni obaveštajni rad *Special Operations Executive* (SOE) od 1940. i njenih predstavnika u Jugoslaviji, Toma Mastersona, D. T. (Bila) Hadsona, S. V. (Bila) Bejlja, Džona Emerija mlađeg i drugih.

Snažni deo srpskog građanstva, s delom hrvatskih i slovenačkih antifašista, opredelio se na vlastiti podsticaj za antifašističku stranu u ratu i u krizi Jugoslavije krajem 1940. i početkom 1941, nezavisno od aktivnog uticaja britanskih javnih i tajnih faktora u pravcu jačanja antifašističkog fronta i odbacivanja nemačko-italijanskih zahteva za kapitulacijom. Bez obzira na uticaj SOE i njenu povezanost s pojedinim političarima i vojnicima, o čemu se danas ne može govoriti s punom preciznošću, akcija u Jugoslaviji — na antifašističkoj osnovi — predstavlja tipičan primer sticaja jedinstvenih interesa unutrašnjih i spoljnih snaga u razvijanju otpora osovini, njenom prodoru u Jugoslaviju i daljim osvajačkim namerama. Nesumnjivo je da su Britanci davali subvencije Savezu zemljoradnika, Sokićevoj *Pravdi*, Vilderovoj *Novoj riječi*, *Narodnoj odbrani*, ali one ne protivureče iznetoj opštoj tezi. Spoljne snage koriste i podržavaju samonikli antifašistički pokret i antifašističku propagandu da bi se zaustavio ili onemogućio zajednički protivnik na osnovu istovetnih ideološko-političkih uverenja i interesa.

Snage slobodarske antigermanske i antifašističke vokacije nisu bile slabije od kneza obaveštene o lošem naoružanju vojske, snazi osovine i nemogućnosti demokratskih sila da aktivno i blagovremeno pomognu jugoslovenski ratni ili odbrambeni napor, ali su u datoj, dramatikom nabijenoj situaciji bez premišljanja, i nezavisno od posledica, izabrale antifašističku alternativu, uverene da ona izvire iz samog raspoloženja naroda.

Ideja puča i zbacivanja kneza namesnika živela je u svesti zaverenika i pre zaoštavanja političke krize oko Jugoslavije i Balkana krajem 1940. i početkom 1941. godine, ali bez uobliča-

vanja planova, razrađene tehnike izvođenja, preciziranja datuma. Jula 1940. Jovan Đonović, koji je imao veze sa Milošem Trifunovićem, razgovarao je sa Džonom Emerijem, agentom SOE, o zbacivanju kneza Pavia pučem, pominjući mogućnost istovremenog prevrata u Beogradu i u Sofiji, što je, međutim, britanska vlada odbacila kao preuranjene akcije. Ideja o puču je obnovljena decembra 1940, ali neki istoričari misle da Simović nije želeo da ruši kneza Pavia, već da formira novu vladu umesto postojeće Cvetković-Mačekove, koja bi se povodila za uputstvima vojnih krugova.

Drugi antifašistički subjekt predstavljali su jugoslovenski komunisti. Njih je, takođe, kao i ostale komunističke partije, pakt između Staljina i Hitlera doveo u stanje zbunjenosti, ali je nadvladavalo uverenje da je to privremeni čin. Izmenili su ocenu rata u toku kao „imperijalističkog“, ali jugoslovenski komunisti nisu prestali da napadaju i imperijalizam i fašizam. U vreme sloma Francuske generalni sekretar KPJ Tito je, gotovo istovremeno s generalom Šarlom de Golom, stavljao do znanja da narod neće prihvatiti da postane roblje fašističke soldateske. Jugoslovenski komunisti su izgradili koncepciju odbrane zemlje i od Pete zemaljske konferencije, oktobra 1940, bili otvoreni i spremni za sve alternative koje je nudila složena i neizvesna situacija. S ostalim demokratskim stranačkim snagama, s Narodnom seljačkom strankom i „demokratskom levicom“, vodili su se pregovori o jačanju antifašističkog fronta.

Uloga jugoslovenskih komunista uoči aprilskog rata 1941. ponekad se jednostrano tretira u svetskoj literaturi, zapravo uz dosta nerazumevanja i jednostranosti, s težnjom da se oni predstave kao nacionalni nihilisti i subverzivna snaga odbrambenog antifašističkog fronta. Na Zapadu ima radova u kojima se komunisti nazivaju filonacističkom strujom. Komunisti su takođe bili spremni da ruše režim kneza Pavia u jesen 1940, ali je ideja odbačena u Kominterni, što samo za sebe govori da su dve struje antifašističke inspiracije bile takođe istovetno orijentisane, nezavisno od posebnih interesa. Najčešće se u literaturi apsolutizuje jedan fragment situacije. Državni udar (oficirski puč) bez sumnje je bio odlučan detonator, ali ga ne treba izdvajati iz znatno složenije situacije. KPJ je 15. marta 1941. u proglašenju radnicima, seljacima, građanima, vojnicima, podoficirima i oficirima „Protiv kapitulacije — za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom“ žigosala „izdajničku kapitulantsku rabo-

tu vlastodržaca Jugoslavije". Za režim Cvetković-Maček-Kulovec rečeno je da je doveo zemlju „na rub propasti svojom protivnarodnom politikom, politikom šurovanja sa imperijalističkim osvajačima, politikom dvoličnjaštva prema Sovjetskom Savezu". KPJ se suprotstavljala „najnovijem i najogavnijem izdajstvu vlade Cvetković-Maček-Kulovec", polazeći od stava da se ne sme dozvoliti da „na našu zemlju stupi noga bilo koga imperijalističkog razbojnika". No KPJ je gledala na rat u toku kao na „krvavo obračunavanje dvaju imperijalističkih razbojnika". Jugoslavija nije smela kapitulirati, ali ni uprezati se u kola „engleskog imperijalizma". Pakt sa SSSR-om i uspostavljanje „narodne vlade" smatrani su branom da Jugoslavija ne postane „odskočna daska za sutrašnji napad protiv velike i srećne zemlje socijalizma, protiv jedinog doslednog i nesebičnog zaštitnika mira i nezavisnosti malih naroda". Georgi Dimitrov preporučio je Josipu Brozu 22. marta 1941. da se zauzme odlučan stav protiv kapitulacije pred Nemačkom, da se podrži svenarodni otpor politički ratne najezde i da se zahteva prijateljstvo sa Sovjetskim Savezom.

Komunisti nisu znali za datum državnog udara, ali su svojim antifašističkim stavom uticali na stvaranje borbenog raspoloženja za smenu namesničkog režima i pružanje otpora. Demonstrirali su 25/26. marta 1941. protiv potpisivanja Trojnog pakta u Beogradu, Splitu, Cetinju, Podgorici, Skoplju, Kraljevu, Kragujevcu, Čačku... . Osnovne parole demonstiranata otkrivale su raspoloženje na najsazetiji način: „Dole vlada — Savez sa SSSR-om", „Bolje rat nego pakt" . . . Komunisti se ne bi mogli umešati u manifestacije 27. marta da nisu bili osvedočena struja antifašističkog nadahnuća. Oni su 27. marta pokazali snagu svoje organizacije, uticaj u narodu, probojnost u nastupu i čvrstinu svojih uverenja. Bili su realni u proceni situacije — da posle obaranja namesničkog režima dolazi rat — o čemu svedoči analiza generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita u Beogradu, 29. marta 1941. godine. Dimitrov je istoga dana poručio generalnom sekretaru KPJ Josipu Brozu da se odustane od uličnih demonstracija i na svaki način izbegavaju oružani sukobi s vlastima. „Ne prepuštajte se trenutnim raspoloženjima", glasila je Dimitrovljeva poruka. „Ne zanosite se bučnim i na izgled efektnim istupanjima, već svu svoju pažnju usredsredite na objašnjavanje naših principa i parola, naše komunističke politike; na učvršćenje Partije, na zbijanje i

organizovanje snaga radničke klase, seljačkih masa i radnog naroda grada i na svestrano pripremanje tih snaga; na jačanje i širenje našeg uticaja među vojskom i omladinom. Ne istrčavajte se. Ne nasjedajte provokacijama neprijatelja. Ne stavljajte pod udar i ne bacajte prevremeno u vatru avangardu naroda. Još ni izdaleka nije nastupio trenutak odlučnog okršaja s neprijateljem."

Na ulicama Beograda i drugih jugoslovenskih gradova našle su se 27. marta dve snage istovetne slobodarske i antifašističke inspiracije, od kojih su obe bile odlučne u odbacivanju pakta, ali su se duboko razilazile sa stanovišta procene situacije, borbenog optimizma i perspektivnih mogućnosti koje je donosila budućnost.

Maček je u krizi podržavao kneza, zajedno sa Cvetkovićem, koji je bio frankofilski orijentisan, bez većeg uticaja u Srbiji, pogotovu u Jugoslaviji. Mačekovo držanje je bilo kunktatorsko i neodlučno: on nije bio za osovinu, ali nije bio ni za rat. Od zaključenja sporazuma o stvaranju Banovine Hrvatske počeo je gubiti oreol neprikosnovenog prvaka nacionalnog pokreta, jer se HSS počela polarizovati na desničarski deo, centar oko Mačeka i levicu uglavnom u kotarskim i seoskim organizacijama stranke. Između desničara u stranci i članstva vernog Mačeku ocrtavale su se granice, ali su se one sve više brisale s približavanjem rata, vojnog poraza i uspostavljanja NDH. Prelaz hrvatskih zastupnika na ustašku stranu, sa antijugoslovenskim ponašanjem odreda Gradske i Seljačke zaštite 1941, govorio je sam za sebe o visokom stepenu razlaganja do juče jedinstvene stranke. Banovina je bila „država u državi", nezavisno od pravnih rasprava da li je bila nešto više od autonomije a manje od federalne jedinice, a faktički je mogla da stavi veto na svaku odluku koja nije odgovarala težnjama hrvatske buržoazije. Znajući da Srbi drže diplomatiju i vojsku, Maček se povinjavao odlukama, zadržavajući međutim u Hrvatskoj odrešene ruke. Odgovaralo mu je odbacivanje alternative rata 25. marta 1941, koji je on inače nekoliko dana kasnije ocenjivao kao „veliku nesreću". Protivrečno se poneo: odbacio je zahtev Ribentropovog poklisara Valtera Maletkea da izdvoji Hrvatsku iz sastava Kraljevine Jugoslavije i time stvori *casus belli*, ali je već 10. aprila uputio apel članstvu HSS da se prikloni ustaškoj vlasti u vidu NDH, nastaloj voljom Nemačke i Italije, u prisustvu nemačkog opunomoćenika Edmunda Vezena-

majera, „babice“ novog režima, kako su kasnije nazvali ovog Ribentropovog izaslanika, a HSS-ovske poluvojne formacije razoružavale su vojnike Jugoslovenske vojske u raspadanju. Ovim defetističko-separatističkim aktom Maček je — formalno još u svojstvu potpredsednika jugoslovenske vlade — demantovao i svoje stranačke drugove u vladi koji su gotovo istovremeno s njegovim učesćem u proglašenju NDH uveravali ostale ministre da Maček neće „dezavuisati“ svoje drugove. Za Mačeka su snage na sceni posle obaranja kneza Pavia bile one snage koje nisu nikada prihvatile sporazum iz 1939, zbog čega je svoj dolazak u Beograd i ulazak u novu vladu uslovio prethodnim prihvatanjem Banovine Hrvatske kao neprikosnovene činjenice.

Antifašističkim snagama na sceni 27. marta 1941. odgovaralo je patriotsko raspoloženje u narodu, savezničko prihvaćanje toga čina, oduševljeno javno mnjenje u zemlji i van nje. Ove snage u vojsci, građanstvu i političkim organizacijama koje se nisu mirile s predajom, markantno su sebe obeležile u erupciji opštepatriotskog raspoloženja koje je zahvatilo veliki deo Jugoslavije. Njihovo ponašanje i aktivno dejstvo bilo je krajnje suprotno zagovornicima nekih fatalističkih stavova o „nuždi“ i „neminovnosti“ da se ostane van ratnog požara, koji su inače prozirno odražavali realne interese fašističkih sila. Uzaludno su pisane memoarske knjige da bi se *post festum* dokazalo da je Jugoslavija mogla izbeći pakt, a da ne ulazi u rat. Ima ih i u istoriografiji koji umanjuju ovaj čin tvrdnjama da je 27. mart delo „fanatizovanih angloameričkih iluzionista“ i komunista, iza čega se skriva providna namera da se puč predstavi kao delo male grupe stranih plaćenika i oduzme narodna širina velikom događaju. Sve se pripisuje obaveštajcima, zaverenicima, stranoj propagandi. Dvadeset sedmi mart je, prema tome proizišao iz spleta tuđe propagande i stranih uticaja, razume se Moskve i Londona. Oduzima se autentičnost i autohtonost događaju ocenama koje obezvređuju i nacionalno diskvalifikuju: „oficirski revolt“, „inscenirani događaj“, „plaćena revolucija“. Iz tih niti bila je navodno ispletana „prenaglašena nacionalna egzaltacija“. Očigledno da je u pomenutim slučajevima reč o ostacima fašističke propagande koja je svesno ignorisala antifašističko i antigermansko raspoloženje, omrznutost kneza Pavia u svim demokratskim sredinama, tradiciju otpora živu u Srbiji, Crnoj Gori i drugim krajevima. Gledajući na 27. mart kao na neku vrstu

„egzotike“ engleskog premijera, fašističke snage i danas osporavaju taj dan kao „spontani narodni ustanak“ i narodnu pobunu. Građansko-vojna i komunistička struja izrežavale su međutim dobar deo javnog mnjenja u Jugoslaviji; one su antifašistički ukorenjene u gradovima i na selu. S građansko-vojnomoj strujom paralelno je išla i s njom faktički bila integrisana, i jedna duhovna sila u pravoslavnim delovima Jugoslavije: Srpska pravoslavna crkva preko patrijarha i Svetog arhijerejskog sinoda s nekim mitropolitima koji su oličavali slobodarsko, antigermansko i probritansko jezgro ovog tela. Do kog stepena je uticaj ovih snaga bio odlučujući na jugoslovenskoj političkoj sceni pokazuju događaji posle vojnog poraza, kao i njihovo razilaženje oko pitanja borbene, političke i nacionalne reprezentacije.

Neprihvatljiva je kao uska i jednostrana interpretacija da je reč o jednoj zavereničkoj struji koja se u britanskoj verziji vezivala za Dragoljuba Dimitrijevića Apisa, a u nemačkoj za sarajevske atentatore i tradiciju srpske političke istorije 19. veka. Obuzdavajući Hitlerovo ponašanje, Viktor fon Heren je obavestavao Berlin da se u Beogradu radilo isključivo o činu internog karaktera, što je takođe neprihvatljivo.

Najlakše se može oboriti inače krajnje vulgarna teza o „plaćenom puču“, iza kojeg su isključivo stajali Britanci i „prosuta sredstva“, te da je nešto moralo da „zvecne“ ako se htela izazvati akcija, čime se odstranjuje unutrašnji faktor iz događaja oko 27. marta koji je, potpomognut spoljnom intervencijom, odigrao odlučujuću ulogu u ostvarivanju istovetnog zadatka u tom času, određujući svojom rezultantom anifašističko opredeljenje Jugoslavije.

O neposrednoj ulozi SSSR-a u događajima od 27. marta, van KPJ, historiografija danas veoma malo zna. I ono što se zna ne prelazi granice indicija o vezama sovjetskog obavestajnog oficira Mustafe Golubića s nekim slavenofilski orijentisanim učesnicima puča (Božinom Simićem i drugima). Otpravnik poslova Poslanstva SSSR-a u Jugoslaviji Vladimir Lebedev izvestio je Ministarstvo spoljnih poslova SSSR-a 28. marta 1941. da je u Beogradu izvršen državni prevrat pod vodstvom grupe generala (D. Simovića, B. Mirkovića i B. Ilića); da prevrat za narod predstavlja pre svega akt poništavanja sramnog pakta s državama osovine i u prvom redu s Nemačkom prema kojoj se

gaji mržnja; da su od jutra predstavništvu SSSR-a u Jugoslaviji prilazile mase demonstirajući s parolom „Savez sa Rusijom“.

Braneci poslednje uporište na jugu Evrope, Grčku, Velika Britanija je — uz pomoć SAD — želela da aktivira balkanski front: Grčku, Jugoslaviju i Tursku. U sklopu tih planova, koji su postojali i posle 27. marta 1941, „poslednji balkanski neutralac“, Jugoslavija, morao se aktivirati da bi se Nemci zaustavili. Ona nije mogla računati na brzu vojnu i materijalnu pomoć Velike Britanije i SAD, koje su joj, međutim, stavljale do znanja, preko Čerčila i Ruzvelta, da svojom odlukom bira mesto u sutrašnjem poretku demokratija. Za kneza Pavla preteći izbor i buduće prednosti nisu bile ubedljive za prelamanje, nasuprot snažnoj antifašističkoj i antigermanskoj struji koja je demokratsku stranu izabrala rukovođena slobodarskim opredeljenjem i mržnjom prema fašizmu.

Sovjetska Rusija je stavljala do znanja Nemačkoj, ali bez dramatisiranja, svoje interese na Balkanu, ne pokazujući spremnost da se vojno angažuje i ugrozi sporazum iz 1939. godine. Posle gubitka Bugarske, kao poslednje „slovenske pozicije“ na Balkanu, Sovjetski Savez je nastavio da se usredsređuje na Jugoslaviju. Sovjetska vlada je zaključila ugovor o prijateljstvu i nenapadanju između SSSR-a i Kraljevine Jugoslavije, koji je počivao na uzdržavanju od međusobnog napada, poštovanju nezavisnosti i teritorijalnog integriteta SSSR-a i Jugoslavije, ali je odbila da se obavezuje vojnim ugovorom, čiji su projekat nudili članovi pregovaračke delegacije u Moskvi neposredno pred aprilski rat, Milan Gavrilović, pukovnik Dragutin Savić i Božin Simić.

Velike demokratske sile su u Jugoslaviji 1941. naišle na podudarne interese u jakim antifašističkim strujama u vojsci, srpskom građanstvu, demokratskim i antifašističkim grupama ostalih naroda Jugoslavije i Srpskoj pravoslavnoj crkvi; opredeljenje za otpor Nemačkoj bilo je u skladu s raspoloženjima u narodu, istorijskom tradicijom, slobodarstvom i antifašističkim raspoloženjima.

Među antifašističkim strujama možemo razlikovati dve snage: građansku, čiji su predstavnici izveli mehanizam vojnog puča, i komunističku, koja je pozivala na naslon na Sovjetski Savez i pružanje otpora fašističkoj agresiji, oglasivši se 25. i 26. marta protiv pristupa Jugoslavije Trojnom paktu. Komunisti su kvalifikovali rat u toku kao imperijalistički, ali su napadima na

fašizam i režim sklon kapitulaciji uticali na stvaranje atmosfere u kojoj je pučistička grupa mogla lakše da izvede zamišljeno delo. Antifašistička struja građanskog porekla razdvojila se na grupu odlučnog suprotstavljanja osovini, sastavljenu mahom od mlađih oficira, koji su pomišljali čak na izvođenje „revolucije u revoluciji“, i umereniju grupu političara koja je gajila nadu da će uspeti da izbegne ili odloži napad osovine na Jugoslaviju. Razlike između tih dveju neoformljenih grupa izbice punom snagom u emigraciji u sasvim drukčijem istorijskom okviru.